

جایگاه و ارزش منابع طبیعی تجدید شونده و حفاظت و بهره‌برداری از آن در دین مبین اسلام

- ❖ **ساسان بابایی کفاکی***؛ دانشیار گروه جنگل، مرتع و آبخیزداری، واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشگاه آزاد اسلامی.
- ❖ **شیوا عیوضی**؛ کارشناس ارشد جنگلداری، واحد علوم و تحقیقات تهران، دانشگاه آزاد اسلامی.
- ❖ **محمد جعفری**؛ استاد گروه احیاء مناطق خشک و کوهستانی، پردیس کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران.
- ❖ **محمد طهمورث**؛ استادیار بخش تحقیقات حفاظت خاک و آبخیزداری، مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی استان زنجان، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، زنجان، ایران.

چکیده

آب، خاک، مرتع، جنگل و تمام عرصه‌های طبیعی ودیعه ارزشمند الهی در نزد مردمان هر جامعه و ثروت ملی آن جامعه محسوب می‌گردد که نه تنها باید در حفظ و حراست از این سرمایه‌های ملی سعی وافر نمود، بلکه می‌بایست با اتخاذ سیاست‌های بهره‌برداری اصولی، فنی و احیایی، این گرانبهاترین چشمه‌های حیات را به نسل‌های آینده منتقل کرد. به استناد آیه‌های استوار قرآن کریم در جهان آفرینش که بر اساس نظم، هماهنگی و بر پایه عدل بر پا شده است، همه چیز به قدر نیاز و اندازه لازم آفریده شده و کاستی‌ها و نابسامانی‌های موجود در عرصه طبیعت عمدتاً ناشی از بهره‌وری نادرست از محیط طبیعی و اسراف و تبذیر و تجاوز به حقوق مسلم دیگران است. با افزایش توان فن‌آوری‌ها در بهره‌برداری از منابع طبیعی، تعادل محیط‌زیست در چند قرن اخیر به زیان طبیعت بر هم خورده که شرایطی اسفبار و گاه جبران ناپذیری بوجود آورده و از آن به عنوان بحران منابع طبیعی و محیط زیست یاد می‌شود. امروزه جامعه بین‌الملل راه‌حل این معضل را محافظت از محیط‌زیست می‌داند و در این راه مایل است بداند که چگونه می‌تواند از تعالیم دینی در این امر مهم کمک گیرد. تحقیق مذکور با روش توصیفی-تحلیلی در پی پاسخ‌گویی به این سوال است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که برای رهایی از بحران زیست‌محیطی کنونی باید به اصول اخلاقی و متون دینی بویژه اسلام مراجعه کنیم، زیرا مبنای پیدایش بحران در منابع طبیعی تجدیدشونده، بحران اخلاق در میان انسان‌ها بوده و توجه به ارزش‌های بنیادی دین مبین اسلام به دلیل برخورداری از پشتوانه الهی و اخلاقی، نقشی اساسی در پایداری و حفاظت از محیط زیست و منابع طبیعی تجدیدپذیر ایفا می‌نماید.

واژگان کلیدی: منابع طبیعی، بهره‌برداری بهینه، حفاظت محیط زیست، تعالیم دینی.

۱. مقدمه

بیابان‌ها، وقوع خشکسالی و قحطی، زمین لرزه، طوفان و سیل، مواجهه ساخته است [۳].

منابع طبیعی تجدید شونده شامل آب، هوا، جنگل‌ها و مراتع، گیاهان و حیوانات و... به عنوان اصلی‌ترین و محوری‌ترین مسئله برای استمرار حیات انسان و بقای کره خاکی و پشتوانه محیط زیست بشر در برنامه‌ریزی‌ها مطرح است [۱].

برنامه‌ریزی‌های اقتصادی بدون در نظر گرفتن منابع طبیعی تجدید شونده و در جهت تضعیف و نابودی این مهم می‌تواند موجب محو ملل و تمدن‌های اصیل جهانی شود [۱۱]. آب و هوا، حیوانات و گیاهان، جنگل‌ها و مراتع و... نه تنها می‌تواند به عنوان قطب اقتصادی، بلکه همچنین می‌تواند به عنوان پشتوانه بقای سایر بخش‌های اقتصادی نیز مورد توجه و اهمیت ویژه قرار گیرند [۸].

برای دستیابی به محیط زیستی سالم و به دور از آلودگی، نیاز به مشارکت گسترده در عرصه‌های بین‌المللی، منطقه‌ای، ملی و حتی تک تک افراد، به صورت ضرورتی انکارناپذیر درآمده است [۱۲]. در این میان، نباید از نقش باورها و ارزش‌های دینی و فرهنگی در حفظ، مدیریت و توسعه محیط زیست غافل بود. بدون تردید، رفتارهای انسان، بر اساس باورهای اوست؛ بنابراین، ساختارهای اعتقادی و ارزشی هر جامعه، در مدیریت و توسعه محیط زیست نقش اساسی دارند [۱۳].

با توجه به اهمیت منابع طبیعی تجدید شونده در محیط زیست و در ادیان و عقاید بشری به خصوص دین اسلام، تحقیق حاضر به تشریح این مسأله که منابع طبیعی تجدید شونده در دین اسلام دارای چه جایگاه و ارزشی است و حفاظت و بهره‌برداری از آن به چه نحوی و مبتنی بر چه اصولی صورت می‌گیرد، می‌پردازد.

بر این اساس اهداف تحقیق عبارتند از:

- ۱- بررسی توصیه‌های دین اسلام در حفظ و نحوه بهره‌برداری از منابع طبیعی و استفاده از آن در مدیریت منابع طبیعی تجدید شونده و تدوین قوانین
- ۲- ارزش منابع طبیعی تجدید شونده از منظر دین

منابع طبیعی و انفال از مباحث ریشه‌دار در دین مبین اسلام بوده و بی‌هیچ مبالغه، در همه دوران‌ها به خصوص در زمان حال و آینده، حفظ آن از ضروریات زیست و زندگی انسان‌ها می‌باشد. محیط‌زیست، مهمترین موضوع زیستی انسان و دیگر موجودات زنده از دیدگاه قرآن است. از این رو دین اسلام کامل‌ترین سفارش‌ها را برای حفاظت از محیط‌زیست و منابع طبیعی تجدید شونده دارد و ضمن اینکه تخریب طبیعت را نوعی تجاوز و فساد فی الارض تلقی می‌کند و تصریح می‌کند که حفاظت از منابع طبیعی و محیط‌زیست که نسل‌های آینده باید در آن به حیات خود ادامه دهند، یک وظیفه دینی تلقی می‌شود [۲،۶]. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ» «ما هر چه آفریدیم به اندازه آفریدیم.» (سوره مبارکه قمر/آیه ۴۹) [۱۷].

اسلام یکی از مهم‌ترین عوامل بی‌توجهی به حفظ محیط‌زیست را کم رنگ شدن معنویات درونی افراد می‌داند و تلاش دارد تا با کمک آموزه‌های دینی و پی‌ریزی و تأسیس اصول و قواعدی شرعی و عقلانی، تغییری در فرهنگ مصرف و نوع مواجهه انسان با محیط‌زیست و منابع طبیعی تجدیدپذیر پیرامونش به منظور بهره‌برداری از این منابع ایجاد نماید [۴،۵].

در سال‌های پایانی قرن بیستم، تغییر در تمام ابعاد زندگی بشر شدت یافت، گویی که هر روز با دنیایی نو روبه رو هستیم و در رویارویی با این مجموعه ناپایدار، همواره به ابزارها و آگاهی‌های جدید نیازمندیم [۷].

بحران‌های محیط‌زیستی و نیاز به توسعه پایدار و هم‌چنین نیاز جامعه‌های صنعتی به استفاده از دستاوردهای درخشان پژوهش‌های دانش بومی، از جمله تحولات اصلی جهان امروز هستند [۱۴]. از طرف دیگر، تفکرهای تک‌بعدی و رشد گرایانه، انسان را با بحران‌های زیست‌محیطی نظیر نازک شدن لایه ازن، کمبود و آلودگی منابع آبی، فرسایش جنگل‌ها و مراتع و خاک‌های زراعی، شیوع امراض جدید گیاهی، دامی و انسانی، گسترش

اسلام

۳- تحلیل دینی و معنوی با در نظر گرفتن علم مدیریت منابع طبیعی تجدید شونده.

۲. روش شناسی

روش تحقیق به صورت کتابخانه‌ای و از طریق یادداشت‌برداری از منابع مختلف و مستند علمی، دینی بصورت چاپی، اینترنتی و دیجیتالی بوده است. در ابتدا آیات و روایات مربوط به هر موضوع، از نرم‌افزارها و کتب مربوطه استخراج و سپس به بررسی و تجزیه و تحلیل آن‌ها پرداخته و در راستای حفاظت و حراست از منابع طبیعی تجدید شونده، به تشریح راهکارها و اصول مدیریتی برگرفته از تعالیم دین مبین اسلام پرداخته شد و بر اساس آن راهکارهای مدیریتی ارائه گردید. ضمناً چنانچه ابهام یا اختلافی در منابع مشاهده شد، منابع مستند و متقن‌تر پذیرفته و مبنای تحلیل قرار گرفت.

منابع بررسی شده در این تحقیق شامل منابع متعدد فارسی اعم از کتاب و مقاله معتبر علمی-پژوهشی و علمی-تخصصی، منابع انگلیسی و همچنین ۲ نرم افزار ترجمه و تفسیر احادیث و آیات قرآن کریم می‌باشد. تعداد صفحات بررسی شده از هر منبع به تناسب موضوع قابل بحث، از ۲ تا ۲۰ صفحه متغیر می‌باشد. تعداد صفحات فیش برداری شده بیش از ۱۳۰ صفحه می‌باشد که در راستای موضوع تحقیق نگارش شد. لازم به یادآوری است در این تحقیق تا حدودی از منابع و مراجع اینترنتی استفاده شده و اهم منابع مورد استفاده از کتابخانه‌های دانشگاهی بوده است.

۳. نتایج و بحث

در اسلام احکام زیادی وجود دارد که به کمک آن‌ها می‌توان مقررات دقیقی برای مسائل محیط زیست و منابع طبیعی تدوین نمود.

- تعالیم اسلام در حمایت از منابع طبیعی

از نظر اسلام چنانچه فرد یا جامعه‌ای از عمل شخصی متضرر شوند می‌توانند از راه‌های مشروع، ضرر و زیان خود را از او دریافت دارند [۱۶]. همین‌طور در صورتی که افرادی اقدام به آلودن محیط زیست نمایند، کسانی که پیرامون محیط شان آلوده شده است می‌توانند آلوده کننده را برای کیفر تعقیب کنند.

خداوند متعال می‌فرماید: «إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ» (سوره مبارکه قمر/آیه ۴۹) [۱۷]، یعنی ما هر چیز را به اندازه خلق کردیم. پس هر چیز مقدار و حدودی دارد و می‌بایست به طور صحیح و درست بهره‌برداری شود تا نابود و منهدم نگردد. چرا که این ثروت‌های طبیعی فقط به یک نسل تعلق ندارند، بلکه این اندوخته‌ها به نسل‌های بعد از ما نیز تعلق دارند.

در آفرینش آسمان‌ها و زمین و آمد و شد شب و روز و کشتی‌هایی که در دریا به سود مردم در حرکتند و آبی که خداوند از آسمان نازل کرده و با آن زمین را پس از مرگ، زنده نموده و انواع جنبندگان را در آن گسترده و (همچنین) در تغییر مسیر بادها و ابری که میان زمین و آسمان آرمیده است، نشانه‌هایی است (از ذات پاک خداوند و یگانگی او) برای مردمی که می‌اندیشند (سوره مبارکه بقره/ آیه ۱۶۴) [۱۷].

با توجه به آیاتی که ذکر شد، طبیعت در تسخیر انسان و برای بهره‌برداری در اختیار او قرار دارد. انسان می‌تواند با استفاده از توانایی‌ها و خلاقیت‌هایی که خداوند در سرشت او قرار داده بهترین بهره را از طبیعت ببرد و با خردورزی دنیا را مزرعه آخرت و سرمایه زندگی اخروی خویش قرار دهد [۴].

- محیط زیست، بستر رشد و تعالی انسان

طبیعت و محیط زیست، موهبتی خداوندی است که از مجموعه موجودات، منابع و عوامل و شرایط هماهنگی که در اطراف هر موجود زنده وجود دارد و ادامه حیات به آن وابسته است به وجود می‌آید.

فرهنگ اسلامی، طبیعت را گهواره و زمینه‌ساز پرورش

اشاره می‌کنیم:

۱- خداوند حکیم، عمل تنفس را در گیاهان و درختان به گونه‌ای تنظیم فرمود که دی اکسید کربن موجود در هوا را می‌گیرند و اکسیژن (حیاتی‌ترین نیاز زندگی بشر و سایر موجودات زنده است که بدون آن ادامه حیات برای موجودات زنده میسر نیست) تولید می‌کنند.

۲- مکان‌های پوشیده از جنگل و درخت و فضای سبز، بهترین مکان برای تفریح و تفرج و گذراندن اوقات فراغت هستند.

۳- از منافع ارزشمند پوشش گیاهی و جنگل‌ها و درختان، حفظ خاک است. از بروز سیلاب و فرسایش خاک جلوگیری کرده و موجب تثبیت شن‌های روان می‌شوند.

۴- جنگل‌ها و درختان در صنایع بزرگ چوبی و ساختمان‌سازی و تهیه لوازم منزل و جهت تهیه دارو و مصارف پزشکی و... مورد استفاده قرار می‌گیرند که برای اشتغال‌زایی نیز بسیار سودمندند.

۵- جنگل‌ها، میوه و ریشه درختان و قارچ‌ها، غذای عده زیادی انسان‌ها و برخی از موجودات زنده را تشکیل می‌دهند.

خداوند از بین بردن مزارع و کشت‌زارها و به قولی پوشش گیاهی را از مصادیق فساد در روی زمین دانسته و به دنبال آن نابودی نسل‌ها را مطرح می‌کند. «وَ إِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَ يُهْلِكَ الْخَرْثَ وَ النَّسْلَ وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ» (سوره مبارکه بقره / آیه ۲۰۵) [۱۷] و چون والی و سرپرست کاری شود و قدرت و ریاست یابد یا چون پشت کند و از نزد تو بازگردد، می‌کوشد تا در زمین تباهی کند و کشت و نسل (دام یا نژاد) را نابود سازد و خدا تباه کاری را دوست نمی‌دارد.

خداوند در این آیه معنای فساد در زمین را بیان می‌کند و اینکه از بین بردن حرث و نسل موجب فساد در زمین می‌شود، به این دلیل که قوام حیات و بقای انسان به تغذیه و تولید مثل است که دو رکن اساسی و مهم در زندگی او هستند. انسان از نظر تغذیه به حیوانات و گیاهان نیازمند است و حیوانات هم به گیاهان وابسته‌اند.

و کمال انسان می‌داند. از این رو، با هر کس که به این عامل، آسیب و زیان رساند و آن را برای رشد بشر ناامن سازد، مقابله می‌کند. نظام طبیعت، بر اساس حکمت آفریده شده و همه عناصر آن از ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کارند تا آدمی در پرتو آن‌ها از مادیت به معنویت رسیده و دنیا و آخرت را به شایستگی در خود به کمال برساند [۱۸].

- اهمیت منابع طبیعی تجدید پذیر در اسلام

منابع طبیعی تجدیدپذیر در اسلام از اهمیت و ارزش بسیار زیادی برخوردار است و به نحو گسترده، مورد تأکید ائمه معصومین (ع) قرار گرفته است. در سیره پیامبر اکرم (ص) برخورد با گل‌ها، گیاهان، درختان، مرتع و حیوانات و... به وفور یافت می‌شود و در آیات بسیار زیادی از قرآن کریم بر ارزش و اهمیت منابع مذکور، تأکید فراوان شده است.

قرآن کریم به طور موکد و با تعبیرهای فراوان تصریح می‌کند که «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا» هرآنچه که در روی زمین است برای انسان خلق شده است (سوره مبارکه بقره / آیه ۲۹) [۱۷] و همه انسان‌های گذشته، حال، آینده و در همه جای کره زمین حق استفاده از آن‌ها را دارند و بلافاصله انسان را به اندیشیدن در مورد طبیعت و نظم و ترتیب و تعادل در طبیعت دعوت کرده و استفاده صحیح و حفظ و حراست از این نعمت‌های بزرگ نیز به عهده بشر قرار داده شده است.

انسان از دیدگاه قرآن کریم آن قدر عظمت دارد که تمام موجودات به فرمان خداوند، مُسَخَّرٌ او گشته‌اند. این مسأله، شخصیت و عظمت واقعی انسان را از دیدگاه اسلام و قرآن روشن می‌سازد و به او عظمتی می‌بخشد که در خور مقام «خلیفه الهی» است [۲۰].

از دیدگاه قرآن کریم درختان و گیاهان، در زمره نعمت‌های الهی بوده و در زندگی انسان و سایر جانداران نقش ارزشمند و حیاتی دارند و در منابع روایی اسلام نیز روایات فراوانی از معصومین (ع) در این باره وارد شده است.

در ذیل به مهم‌ترین فواید و آثار آن‌ها به اختصار

می‌توان در یک چارچوب زمانی تعریف شده و به گونه‌ای خردمندانه، به صورت مستمر از آن‌ها بهره‌برداری کرد؛ همچون حیوانات وحشی، جنگل‌ها، آب شیرین و هوا [۱۲].

- اخلاق زیستی و دانش زیست محیطی و حفاظت و بهره‌وری از منابع طبیعی

انسان برای زندگی به دو محیط طبیعی و محیط اجتماعی نیازمند است. محیط طبیعی برخلاف محیط اجتماعی که ساختار آن در اختیار انسان است، پیدایش و شکل‌گیری‌اش در اختیار انسان نبوده و تابع عمل او نیست. با این وجود دستیابی انسان به دانش و صنعت، سبب شده است تا از دیرباز بر طبیعت یا همان محیط نخستین زندگی‌اش سیطره پیدا کرده و از بسیاری از پدیده‌های طبیعی به سود خود، بهره‌جوید.

تأکید بر جانشینی انسان نسبت به خداوند از یک سو و آزادی انسان از سوی دیگر، سبب شده است تا این حق در متون دینی برای انسان به رسمیت شناخته شود، اما پیوسته به وی هشدار نیز داده شده است که چون مالک حقیقی زمین و منابع آن خداوند است، تمامی انسان‌ها بدون هیچ تبعیضی حق دارند از این منابع به منظور توسعه و رفاه زندگی مادی خود استفاده کنند؛ همچنین چون بهره‌وری انسان می‌بایست در راستای اهداف الهی از خلقت زمین و منابع آن باشد، دایره این بهره‌وری محدود بوده، نمی‌بایست به گونه‌ای باشد که منجر به نابودی یا تخریب آن‌ها شود [۱۰].

اخلاق زیستی رشته‌ای است که دانش زیست‌شناختی را با دانش نظام ارزش‌های انسانی، ترکیب می‌کند تا پلی میان علوم تجربی و انسانی ساخته، به انسانیت برای بقا، تداوم و بهبود وضع جهان متمدن کمک کند.

- اسلام و بهره‌برداری از منابع طبیعی

دین اسلام از یکسو، با پذیرش این که طبیعت در تسخیر انسان است، بر این مطلب تأکید می‌کند که همه چیز برای انسان و در خدمت انسان قرار دارد؛ اما از سوی دیگر با وضع قوانین بازدارنده، کوشیده است تا این بهره‌وری از طبیعت، نه موجب آسیب دیدگی خود طبیعت شود و نه

در حقیقت در امر تغذیه، گیاهان اصل هستند و حرث هم همان پرورش گیاهان است، خداوند این چنین فساد در زمین را به حرث و نسل مرتبط می‌کند زیرا از بین بردن حرث و نسل موجب نابودی انسان و در نتیجه ایجاد فساد در زمین می‌شود [۱۹]. به بیان دیگر، انسانی که با از بین بردن گیاهان و درخت‌ها و یا هر عملی در این راستا، موجبات انهدام طبیعت و محیط زیست را فراهم آورد، مصداق «مُفسد فی الأرض» را پیدا می‌کند [۵].

- اصول و قواعد حفاظت و بهره‌برداری از

منابع طبیعی تجدید پذیر در اسلام

ارزش‌های معنوی جهان اسلام بستر مناسبی جهت اجرای برنامه‌های لازم برای حفظ این آفریده و تنوع زیست محیطی است. اسلام برای بهره‌گیران از مواهب حیات، قید و شرط فراوانی قرار داده است و در مشروعیت تحصیل و چگونگی مصرف آن‌ها نظارت دقیق می‌نماید. اسلام هم بر نحوه درآمد افراد و هم بر چگونگی مصرف آن نظارت دارد و برای هر دو شرایطی قائل شده است. این نظارت‌ها عبارت است از: ادب در به کار بردن منابع؛ تلاش در به دست آوردن منابع؛ مصرف کردن صحیح منابع. به طور کلی، در دین اسلام، تصرف و استفاده از طبیعت براساس سه هدف فوق است. از دیدگاه اسلام، انسان باید در بهره‌برداری از منابع، نه تنها به حقوق افراد جامعه توجه داشته باشد (عدالت درون نسل‌ها) بلکه به حقوق نسل‌های آینده که چنین منابعی ضامن حیات و بقای آن‌ها می‌باشد، نیز می‌بایست توجه کامل مبذول دارد [۹].

- محیط زیست و تنوع پذیری منابع طبیعی

منابع طبیعی را می‌توان به گونه‌های مختلفی تقسیم کرد، اما این منابع بر اساس امکان قابلیت ماندگاری در طبیعت و عدم این قابلیت، به دو دسته کلی غیرقابل تجدید و تجدید شونده تقسیم می‌شوند. منابع غیرقابل تجدید، منابعی است که ذخیره ثابتی در جهان داشته و در یک محدوده زمانی مشخص به پایان می‌رسند؛ مانند سوخت‌های فسیلی و مواد معدنی. منابع تجدید شونده، منابعی است که با بکارگیری شیوه‌های مدیریتی صحیح

اجزا و عناصر پیکره شکوهمند طبیعت، نظمی ویژه حاکم است؛ چنان که به هماهنگی و ارتباط منظم آب، زمین، گیاه و... اشاره شده است. آیه شریفه می‌فرماید: بنگرید: «باید باران از آسمان فرو ریزد، بذرها زمین را بشکافند و از دل خاک بیرون آیند، گیاهان روپیده شوند، درختان به ثمر بنشینند، جنگل‌ها و مراتع پدید آیند تا حیوانات نیز از آن‌ها بخورند و در نتیجه فعالیت‌های هماهنگ و شگفت

آور این عناصر طبیعی، غذای بشر فراهم آید.»

۳- ثمره نخست آمیزش آب و خاک، رویش غلاتی همچون گندم و جو است که بخش اعظم تغذیه انسان و سایر جانداران را تأمین می‌کنند. در این آیات شریفه و دیگر آیات قرآن کریم نیز به اهمیت گیاهان، تصریح شده است (مانند آیه ۹۹ سوره مبارکه انعام) [۱۷].

بنابراین، از دیدگاه قرآن کریم، جنگل‌ها و مراتع، نعمت‌های الهی بوده و در زندگی انسان و سایر جانداران نقش ارزشمند و حیاتی ایفا می‌کنند و جنگل‌ها، مراتع و درختان نقش تعیین کننده‌ای در زندگی انسان و سایر موجودات زنده دارند.

– گیاهان و حیوانات و میزان بهره‌وری از آن‌ها

هیچ شک و تردیدی در اهمیت گیاهان و حیوانات برای سودمند بودن وجود نداشته و بدون حضور آن‌ها، حیات انسان و سایر گونه‌های دیگر، غیر ممکن می‌گردد. هیچ یک از آن‌ها، بی‌هدف، خلق نشده و وجود تفاوت‌های آشکار و پنهان در گیاهان و حیوانات، که به دست بشر، غیر قابل جایگزینی است، دلیل محکمی بر حکمت و عظمت باری تعالی است. گیاهان با استفاده از نور خورشید و منابع معدنی موجود در خاک و آب، به عنوان تولیدکنندگان واقعی در عالم خلقت، محسوب می‌شوند.

در زمینه مسائل محیط زیست و منابع حیاتی در متون اسلامی، رهنمودها و دستورات ارزشمندی وجود دارد. دین اسلام با هر گونه افراط، اسراف، زیاده‌روی، ضایع و نابود کردن منابع حیاتی، به شدت مخالفت می‌کند، طوری که سرنوشت انسان‌ها و اقوامی که در مصرف منابع دقت نمی‌کنند و در پی تخریب منابع بر می‌آیند، چیزی

با استفاده بی‌رویه از آن، ماندگاری این نعمت‌های الهی برای سایر انسان‌ها در معرض تهدید قرار گیرد.

بر این اساس، آموزه‌های دینی، مسلمانان را به رعایت عدالت محیط زیست فرا می‌خوانند تا همگان فرصت استفاده از منابع محیط زیست را داشته باشند. در آیات و روایات اسلامی تأکید بسیاری بر حفاظت و بهره‌وری از این منابع به منظور حفظ تعادل زیست محیطی شده است.

از منابع اساسی و ضروری برای انسان، آب و هوا و خاک است که بدون آن‌ها، حیات معنی و مفهوم پیدا نمی‌کند. در آیه ۲۰ سوره الروم آمده: «از نشانه‌های (قدرت و ربوبیت) او این است که شما را از خاکی (بی‌جان) آفرید؛ پس اکنون بشری هستی که (روی زمین) پراکنده و منتشرید» [۱۷].

آشنایی و بهره‌گیری از دستورات الهی، می‌تواند کمک زیادی در حفظ این منابع با ارزش نماید که بشر روز به روز به اهمیت آن‌ها بیشتر پی می‌برد. خداوند متعال در سوره مبارکه «عبس» آیه ۳۲ می‌فرماید: «فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا وَعَبْنًا وَقَضْبًا وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا وَحَدَائِقَ غُلْبًا وَفَاكِهَةً وَأَبًّا مَتَاعًا لَكُمْ وَلِأَنْعَامِكُمْ» [۱۷]. باری، آدمی باید به خوراک خویش بنگرد، ما آب را به فراوانی فرو ریخته ایم، سپس زمین را به درستی شکافته ایم و در آن دانه‌ای رویانده‌ایم و انگور و سبزی و زیتون و درخت خرما و باغ‌های پردرخت و میوه و علف برای بهره‌وری شما و ستوران شما فراهم آورده‌ایم.

از این آیات شریفه، نکات فراوانی قابل استفاده است و ما تنها به مطالبی که به موضوع بهره‌وری و حفاظت از منابع طبیعی در زندگی انسان تأکید دارند، می‌پردازیم:

۱- آیه «فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ» به ضمیمه آیات بعد، دلالت بر این دارد که گیاهان، مراتع، درختان و جنگل‌ها از مهم‌ترین منابع تأمین غذای انسان و از نعمت‌های بزرگ خدادادی هستند؛ بنابراین باید قدر آن‌ها را دانست و در حفظ، توسعه و بالندگی آن‌ها کوشید.

۲- آیه «أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا...» بیانگر این است که بر

جز نابودی نیست [۱۰].

خداوند متعال در سوره الانعام آیه ۳۸ می‌فرماید: وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَّمٌ أُمَّتَالِكُمْ مَا قَرَّبْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ «هر جنبنده‌ای در زمین و هر پرنده‌ای در هوا که با دو بال خود پرواز می‌کند، همگی طایفه‌هایی مانند شما (نوع بشر) هستند» [۱۷]. مرحوم علامه طباطبایی (ره) در تفسیر این آیه بر تدبیر در خلقت حیوانات و شباهت آن‌ها با انسان‌ها تأکید می‌کند: «(دابه) یعنی هر حیوانی که در زمین می‌جنبد و (طائر) پرنده در هوا را گویند و (امت) گروهی از مردم هستند که در هدف واحد اشتراک دارند، مثلاً دین یا سنت یکسان و یا وحدت زمان و مکان آنان را مجتمع ساخته است و آیه شریفه می‌فرماید: همه جنبندگان زمینی یا پرندگان آسمانی همه امت‌هایی مانند شما هستند، یعنی مقاصد و غایات معین و واحدی دارند و در مقاصدی مانند رزق و جفت‌گیری و تهیه مسکن و چگونگی زندگی با هم مشابهت دارند و نیز مانند انسان دارای آراء و عقاید اجتماعی و فردی هستند که اجتماعشان بر اساس آن‌ها بنا شده است. اما در این آیه جهت اشتراک دیگری نیز ذکر شده و آن مسأله بازگشت به سوی خداست، چون حشر یعنی بازگشت و اجتماع مردم به سوی خداوند بوسیله برانگیختن و از جای کردن و به سوی کاری بسیج دادن و ملاک در حشر انسان زندگی ارادی و شعوری است که انسان می‌تواند راه سعادت یا شقاوت را به میل خود اختیار کند. در حیوانات نیز همین شعور، منتهی به نحوی نازل‌تر وجود دارد و اینکه خداوند انسان‌ها و حیوانات را برای جزا دادن در قیامت محشور می‌کند، دال بر تساوی آنها با انسان، در شعور و اراده نیست، ولیکن مرجع در حسابرسی همه آنها یکی است و آن ثواب دادن به نیکان و انتقام گرفتن از ستمکاران می‌باشد و نیکوکاری و ستم در حیوانات هم جریان دارد و حشر دائر مدار همین امر است» [۱۹].

حفاظت از منابع طبیعی تجدید پذیر در اسلام
احکام اجتماعی اسلام در راستای حفاظت و بهره‌برداری

از منابع طبیعی تجدید شونده و محیط زیست، گاهی در قالب تشویق، ترغیب و انذار آمده است و صرفاً جنبه اخلاقی دارند و بر آن‌ها مجازات اخروی قرار داده شده و گاهی نیز بر عدم رعایت آنها مجازات‌های دنیایی وضع شده است. اصول و کلیاتی در اسلام وجود دارد که می‌توان از آن‌ها به وظایف یک شهروند مسلمان در زمینه حفظ محیط زیست و منابع طبیعی پی برد؛ مثلاً:

الف. در اسلام از بین بردن آنچه بقای نسل بشر بر آن متوقف است از جهاتی حرام است؛ مثل این که ظلم به نوع بشر است یا کفران نعمت است و... (سوره مبارکه فرقان/آیه ۴۸) [۱۷].

ب. از دیدگاه اسلام کاری که باعث آسایش مردم و در جهت حفظ سلامت آنان باشد، خدمتی است در جهت رضای خدا و عبادت و بندگی پروردگار و هدف خلقت انسان جز عبادت چیز دیگری نیست (سوره مبارکه ذاریات/آیه ۵۶) [۱۷]، چون حفاظت از محیط زیست و رعایت بهداشت محیط زندگی و جلوگیری از آلودگی آن، تلاشی است در جهت نجات بشر از نابودی و یا اقدامی است در جهت آسایش آنها، از رجحان (به نحو و خوب یا استحباب) برخوردار است.

قوانین بهره‌برداری از منابع طبیعی تجدید پذیر در اسلام

اگر بخواهیم مجموعه مقررات پیرامون میزان و چگونگی بهره‌وری از منابع طبیعی را با اصول اخلاق زیستی برگرفته از آموزه‌های دینی اسلام بسنجیم، می‌توانیم در قالب چند شاخص و اصل اخلاقی آنها را مورد بررسی و داوری قرار دهیم.

شاخص انسان

پژوهشگران جهانی براساس تحقیقات خود معتقدند که ادامه تخریب و تهدید زیست محیطی که به دست انسان صورت می‌گیرد، دیر یا زود مرگ کره زمین و موجودات آن از جمله انسان را به دنبال دارد. اگر آدمی هیچ‌گونه معنای ژرف و شایسته احترام را در طبیعت مشاهده نکند و آن را از حالت قدسی خالی ببیند، چنان

- اصل توحید

اصل توحید بیان می‌کند که حفاظت از محیط زیست لازمه تعادل در جامعه است. به طوری که با حفاظت از محیط زیست کلیه افراد و جانداران در جامعه منتفع می‌شوند. مسلمان باید با عدالت و اخلاق (که با اصول توحید در ارتباط است) با مخلوقات خداوند رفتار کند. برخی از پژوهشگران معتقدند که بحران کنونی محیط زیست به دلیل عدم درک انسان‌ها از منافع مشترک جهان و هم‌پیوندی مشترک در آن است [۱۴].

- اصل امانت داری

در قرآن کریم خداوند انسان را خلیفه خویش در زمین معرفی نموده است؛ «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (سوره مبارکه بقره/آیه ۳۰) [۱۷].

انسان جانشین و خلیفه خداوند در استعمار، عمران و آبادانی زمین است؛ جانشینی و خلافت ایجاب می‌نماید که او امانت زمین را به نیکویی حفظ نموده و آنرا از هر گونه تخریب و فساد مصون نگه دارد و با دانش و علم نسبت به بهره‌وری و عمران زمین بکوشد و فضای زیست محیطی موجودات دیگر را تضمین نماید و امکان بهره‌وری همگانی و همیشگی را برای همه موجودات در زمین فراهم آورد [۱۵].

- اصل عدالت

بر اساس آموزه‌های دین اسلام، عدالت از جمله بنیادی‌ترین اصول حاکم بر نظام طبیعت و رفتار انسان است. منظور از عدالت در طبیعت که از آن به عدالت تکوینی نیز یاد می‌شود، آفرینش دارای نظم و ضابطه طبیعت است به گونه‌ای که هیچ نقص و نقصانی در آن مشاهده نمی‌شود؛ هر قدر در پی یافتن نقصان، در خلقت بنگری، درماندگی و زبونی بیشتری را تجربه می‌کنی.^۱ باور به چنین اصلی در طبیعت، سبب می‌شود بپذیریم که حضور و وجود تمام منابع طبیعی، همچنین گونه‌های حیوانی و گیاهی در چرخه حیات ضروری است. در نتیجه،

از آن بهره‌برداری می‌کند که به نابودی آن خواهد انجامید. تمامی مسائل فوق ناشی از نادیده گرفتن خود انسان است. انسان نیاز دارد که بر ویژگی‌های اخلاقی و معنوی تأکید ورزد. از دیدگاه دین، انسان در مرکز توجه قرار دارد. این نظریه به ما می‌فهماند که فطرت انسان‌ها باید کانون توجه تلقی شود و حتی اگر او خود از این فطرت غفلت ورزد، باید او را متوجه آن نمود.

- شاخص تعادل

شرایط کنونی، خواهان آن است که همزمان، در چند جبهه به تغییرات مهمی دست زد تا بتوان تعادلی برای نگهداشتن قابلیت سکونت کره زمین برقرار نمود. عدم کنترل رشد جمعیت می‌تواند باعث تولد و بلوغ و حرکت انسان‌هایی شود که هیچ گاه فرصت تعادل را پیدا نمی‌کنند و وجود انسان منحصر به نمودی از خصلت‌های حیوانی و غریزی می‌شود. دین با مقررات اخلاقی و تعالیم خود، غرایز انسان را تعدیل و او را به عزت نفس و مناعت طبع و نیکوکاری و پرهیزگاری دعوت می‌کند و از طریق تعیین پاداش‌های بزرگ و کیفرهای سخت، از حرص و آزهای نامشروع و آزاردهنده می‌کاهد.

- شاخص آگاهی

ناآگاهی، آگاهی کم و پایین بودن سطح فرهنگ عمومی افراد از جمله عوامل تخریب محیط زیست به شمار می‌آیند که ناشی از پیچیده بودن سفارش‌های فنی ارائه شده است و می‌تواند زمینه سوء استفاده عده‌ای را در تجاوز به منابع و سرمایه‌های ملی فراهم آورد. گاهی این روند نامطلوب، طوری برای مردم غفلت‌آور است که دیگر مشاهده و تخریب و نابودی محیط زیست، منابع و سرمایه‌های ملی یا حتی شنیدن اخبار در این باره برای آنها چندان مهم جلوه نمی‌کند و به راحتی از کنار آن می‌گذرند و گاه فضای جامعه به گونه‌ای شکل می‌گیرد که افراد متجاوز، سرفرازند نه سرافکنده.

^۱ در این زمینه همچنین بنگرید به آیات ۲۱ و ۳۰ سوره انبیا، ۷ و ۵۹ سوره حشر، ۲۵ و ۴۸ سوره فرقان، ۸ و ۱۱ سوره انفال، ۸ و ۱۰۲ سوره تکوین، ۳۰ و ۴۱ سوره روم و ۲ و ۲۰۵ سوره بقره.

- اصل امر به معروف و نهی از منکر

برخی از فقهای مسلمان نیز به دلیل ضروری بودن منابع تجدید شونده طبیعی برای زندگی انسان، آن را جزو ثروت‌های عمومی به حساب آورده، بر این باورند که منابع و ذخایر موجود تحت هیچ شرایطی به ملکیت افراد در نمی‌آیند [۲۰]. جلوگیری از انحصار مالکیت در این منابع، سبب خواهد شد، همه افراد از یکسو با داشتن احساس مالکیت نسبت به آن‌ها، خود را در حفاظت از آنها سهیم بدانند و از سوی دیگر در برابر مصرف‌های بی‌رویه یا آلوده‌سازی دیگران واکنش نشان دهند.

- قاعده نفی عسر و حرج

یکی دیگر از احکام شرعی، که می‌تواند در زمینه جبران خسارت ناشی از تجاوز به محیط زیست مورد استناد قرار گیرد، قاعده نفی عسر و حرج است. زیرا عسر و حرجی که از به هم خوردن تعادل اکولوژیک طبیعت برای موجودات زنده و بشر پدید می‌آید چه بسیار مهم‌تر از عسر و حرجی باشد که از ناحیه افراد ایجاد می‌گردد. بنابراین اگر رفع یا کاهش عسر و حرج با جبران خسارت ممکن باشد متجاوز به حقوق محیط زیست به جبران خسارت آن ملزم می‌گردد [۶، ۸].

پایبندی به اصول مزبور می‌تواند محور رفتارهای فردی و اجتماعی نسبت به میزان و چگونگی مصرف منابع موجود باشد. اما به نظر می‌رسد شرط موفقیت اصول مذکور در حمایت از این منابع، تغییر نگرش به منابع مذکور و تبدیل آنها از یک موضوع فردی به یک موضوع اجتماعی و آن هم در سطح بین‌المللی است که خود به خود حمایت از آنها نیز نیازمند به یک اراده جمعی جامعه جهانی خواهد بود.

ابعاد مختلف بحران محیط زیست که امروزه افکار جهانی را تحت تأثیر قرار داده، حاصل عصیان‌گری بشر در برابر نظام آراسته و صالح جاری در عرصه محیط زیست است. این گونه اقدامات فسادانگیز چه از ناحیه فرد باشد، چه از ناحیه حکومت، در تضاد با خواست خداوند است؛ چرا که خداوند فساد را دوست ندارد و هرگز در مشیت

مصرف به گونه‌ای که سبب به هم خوردن تعادل چرخه طبیعت شود، خلاف عدالت تکوینی و نوعی ستم بر آن حساب می‌آید [۱۶].

بر این اساس:

- بر هم زدن نظام اکولوژیک طبیعت و فرآهم آوردن زمینه تهی شدن طبیعت از ذخایر و منابع آن توسط انسان، در نتیجه مصرف بی‌رویه (اسراف) از آن‌ها، تعادل طبیعت را بر هم زده، با عدالت تکوینی خداوند ناسازگار است.

- آلوده‌سازی طبیعت و منابع آن که از یک سو، سبب انباشت آلاینده‌ها در طبیعت شده، از سوی دیگر، زمینه تخریب تدریجی طبیعت و از بین رفتن منابع و ذخایر آن را فرآهم می‌کند؛ برهم‌زننده عدالت تکوینی طبیعت است.

از سوی دیگر طبق آیه «خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً» (بقره/۲۹) [۱۷]، منابع طبیعی برای همه انسان‌ها می‌باشد؛ پس باید امکان استفاده از منابع برای همگان و از جمله نسل‌های آتی فرآهم شود.

- قاعده لاضرر

آسیب نرساندن به خود و دیگران، اصلی عقلایی است که هر چند جامعه بین‌الملل درستی آن را در سده‌های اخیر پذیرفته و مبنایی برای تصمیم‌گیری‌های حقوقی و اخلاقی خود قرار داده است؛ اما پیامبر گرامی اسلام (ص) بیش از چهارده قرن است که با بیان گزاره «لاضرر و لاضرار فی الاسلام» اصل بودن آن را در نظام حقوقی-اخلاقی اسلام به رسمیت شناخته و آشکارا اعلان کرده است که قانون‌گذار اسلام نه خود قانونی وضع کرده است که موجب آسیب دیدن انسان‌ها بلکه موجودات شود و نه اجازه داده است که انسان‌ها به یکدیگر یا به سایر موجودات آسیب وارد سازند [۱۸].

بر این اساس، هر گونه مصرف بی‌رویه از منابع طبیعی و محیط زیست، از آنجا که موجب کاهش حق بهره‌وری دیگران می‌شود، ضرر زدن به آن‌ها تلقی شده و حرام خواهد بود.

صحیح از طریق تعیین پاداش‌های بزرگ و کیفرهای سخت، رعایت عدالت درون نسلی و بین نسل‌ها، توجه به خود انسان و ایجاد مسئولیت در او نسبت به اعتقادات و ارزش‌ها و همچنین تشریح شاخص‌هایی چون انسان، آگاهی و تعادل، از جمله نقاط قوت دیدگاه دینی در استفاده صحیح از منابع موجود در طبیعت است که به منظور بهره‌وری بهینه صورت می‌گیرد.

سخن این است که زبان جدیدی در حال تولد است که ظرفیت‌ها، ضرورت‌ها و راهکارهای خود را داراست. این زبان جدید و راهکار نو باید در مذهب ریشه داشته باشد و در آن بر شناخت انسان‌ها تأکید شود.

کوتاه سخن اینکه دعوت مردم به حفظ محیط زیست بدون استمداد از یک پشتوانه دینی، بی‌اثر و کم‌اثر خواهد بود و به همین دلیل باید کوشش نمود تا عوامل مخرب زیست محیطی در پرتو ایمان و تقوی رفع شود. به همین دلیل پارامترهای استفاده بهینه از منابع طبیعی تجدید پذیر از منظر اسلام، در چند مولفه ذیل قابل توضیح و تبیین می‌باشد:

۱- قرآن کریم مشتمل بر گزاره‌های توصیفی در زمینه محیط زیست است و سوگند به عناصر طبیعت و نام‌گذاری سوره‌های قرآن به نام برخی از آن‌ها از جایگاه مهم آن‌ها در نزد خداوند و فرهنگ قرآنی حکایت می‌نماید.

۲- واژه‌های خلقت، رحمت، آیه، خلافت و مالکیت، از مفاهیم کلیدی کشف موضع قرآن کریم، در زمینه محیط زیست و حقوق آن به شمار می‌رود.

۳- قرآن کریم مشتمل بر آموزه‌هایی است که از الگوی تعامل اخلاقی انسان با محیط زیست حکایت دارد.

۴- قرآن کریم تجاوز به طبیعت را اعتداء و افساد در زمین می‌داند و متجاوز را محروم از رحمت الهی و مستحق غضب و عذاب معرفی می‌کند.

۵- علاوه بر مسئولیت اخروی و محرومیت وضعی ناشی از تجاوز به طبیعت و محیط زیست، مسئولیت کیفری و مدنی متجاوز در حقوق اسلام قابل شناسایی و تأکید است.

ازلی نیست که انسان‌ها فساد کنند. به عبارت دیگر، فساد به هر گونه تخریب و ویرانگری گفته می‌شود که نظام آراسته و صالح جاری را بر هم زند. از این رو توسعه پایدار به معنای بهره‌برداری از منابع طبیعی است که با تضمین بقای زمین همراه می‌باشد.

همان‌گونه که در منابع مختلف روایی و حدیثی تحقیق مذکور ملاحظه نمودیم، احکام و قوانین گاهی در قالب تشویق، ترغیب، انذار آمده است و صرفاً جنبه اخلاقی دارند و بر آنها مجازات اخروی قرار داده شده و گاهی نیز بر عدم رعایت آن‌ها مجازات‌های دنیوی وضع شده است. در قرآن کریم، نهج البلاغه، منابع حدیثی و نرم افزارهای مرتبطی که در این تحقیق استفاده گردید، بر لزوم حفاظت و حمایت از منابع طبیعی تجدیدپذیر با تشریح قواعد و اصول مرتبط با آن تأکید شده است.

در مکتب حیات بخش اسلام و تمام ادیان الهی، جان آدمی دارای ارزش و حفظ آن واجب است. بر همین اساس قرآن کریم به مسلمانان سفارش می‌کند که با کارهای خود موجبات هلاکت و نابودی خویش را فراهم نکنید: «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» «خود را با دست خود به هلاکت نیفکنید» (سوره مبارکه بقره/آیه ۱۹۵) [۱۷]. بنابراین، در شرع مقدس اسلام، انسان مجاز نیست با اعمال و رفتار خود محیط زندگی خود و دیگران را آلوده کرده و در برابر ضروری‌ترین مسائل بهداشتی بی‌تفاوت باشد و با سهل انگاری‌های خود محیط اجتماع را از زندگی سالم محروم کند.

با توجه به روندی که هم اکنون وجود دارد، آینده منابع طبیعی بس مبهم و نابسامان به نظر می‌رسد؛ آنچه تاکنون تحت عنوان پایداری محیط زیست انجام گرفته، چیزی بیش از فعالیت‌های فنی در استفاده از منابع نبوده و در این باره، به اصول دینی توجهی نشده است. این عدم توجه باعث اشکالات فراوانی شده که در نهایت به تخریب منابع انجامیده است.

تبیین اصول اساسی برای بهره‌وری، نظیر اصل توحید، امانت‌داری، قانون لاضرر، تعدیل غرایز انسان به نحو

افزایش و رشد جمعیت و پیشرفت صنعت و تکنولوژی و البته تا حدودی نیز بی تفاوتی انسان در قرن حاضر، تباہ شدن محیط زیست و نابودی منابع طبیعی در زمانی کمتر و با سرعتی بیشتر صورت می‌گیرد. بر همین اساس به منظور کنترل و نظارت مستمر بر منابع طبیعی و محیط زیست، تدوین برنامه‌های جامع و نتیجه‌بخش در این حوزه، امری الزامی و ضروری است که باید در دستور کار مسئولان محیط زیست قرار گیرد.

از آنجایی که اهمیت حفظ و حراست از محیط زیست همواره اولویت اول تمامی موضوعات اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، علمی و آموزشی است، بنابراین حق داشتن محیط زیست سالم با در نظر گرفتن منافع نسل حال و آینده در مقوله توسعه پایدار گنجانده شده است که از مصادیق عینی توجه مردم و مدیران به حفظ محیط زیست و منابع طبیعی پایدار و قابل تجدید می‌باشد.

علی‌رغم نکات مزبور، حفظ پوشش گیاهی بواسطه کاشت درختان جنگلی، مهار رودخانه‌ها و آب‌های جاری با احداث سدها، حفظ گیاهان و حیوانات وحش به واسطه مناطق امن حفاظت شده، کاهش انتشار گازهای گلخانه‌ای و موضوع آلودگی هوا، دفع سموم کشاورزی با ارائه و تولید مواد ارگانیک و ... از مصادیق گویای حفظ محیط زیست و منابع طبیعی تجدیدپذیر می‌باشد. همچنین مصادیق توجه عینی مردم و مسئولان به حفظ محیط زیست سالم در اسلام، در عدم اسراف منابع طبیعی تجدیدپذیر چون آب و خاک، عدم قطع درختان، توصیه به عدم ورود آلودگی به آب و هوا و ... نمودار می‌گردد.

۴. نتیجه‌گیری

باعنایت به قوانین کشور در زمینه حفاظت از منابع طبیعی و محیط زیست نظیر اصل ۵۰ قانون اساسی و بررسی منابع مختلف علوم دینی، مردم و سازمان‌ها موظفند از محیط زیست و منابع طبیعی تجدیدپذیر به واسطه مولفه‌هایی چون امر به معروف و نهی از منکر،

با توجه به توضیحات فوق به نظر می‌رسد اگر توصیه‌های پایداری و حفاظتی بر اصول دینی بنا شوند، از ضمانت اجرایی مستحکمی برخوردار خواهند بود و شک نیست که در آینده نه چندان دور، علم محافظت از محیط زیست نیز همانند سایر علوم به ظرایف و اسرار نهفته بیشتری که در توسعه و سلامت بشری در دیدگاه دینی نهفته است، پی خواهد برد.

بشر به عنوان خلیفه خدا بر روی زمین، مسئولیت حفظ و حراست از منابع طبیعی را بر عهده دارد. از نوع انسان، به هیچ وجه توقع نمی‌رود که محیط زیست خویش را تخریب کند. بنابراین زندگی انسان روی کره خاکی، توأم با مسئولیتی می‌باشد که اگر وی از عهده آن به خوبی برآید، مورد تشویق و در غیر این صورت، مورد تنبیه قرار می‌گیرد. آیه ۱۶۵ سوره مبارکه انعام، در همین رابطه است: «اگر ابناء بشر، منابع طبیعی را محافظت نماید، از زندگی بهتری برخوردار می‌شوند و اگر آن‌ها، این منابع را مورد تخریب قرار دهند بدون شک، تنبیه به دنبال آن خواهد آمد» [۱۷]. خداوند به ابناء بشر متذکر می‌شوند که او وارث زمین بوده و انسان مسئول، انسانی است که قدر محیط زیست پیرامون خویش را به خوبی دانسته و آن را مورد محافظت قرار دهد و از آن به نحو احسن بهره‌برداری نماید.

ضروری به نظر می‌رسد تا با کنترل مصرف، بهینه سازی مصرف و پرهیز از آلوده‌سازی منابع طبیعی تجدید شونده، به حق حیات خود احترام بگذاریم. چنین احترامی جز با رعایت اصول اخلاقی-دینی زیست محیطی، امانت داری، عدالت، آسیب نرساندن به دیگران و ... امکان‌پذیر نخواهد بود.

منابع طبیعی تجدید شونده ثروت ملی محسوب می‌شوند که فقط به نسل حاضر تعلق نداشته، بلکه میراثی است که باید برای آیندگان باقی بماند. علاوه بر این‌ها، موضوعی که در سال‌های اخیر همیشه بر نگرانی‌ها افزوده است، روند رو به رشد و سرعت در انهدام اکوسیستم‌ها است. دخل و تصرف در منابع طبیعی تجدیدپذیر، سال‌ها بلکه قرن‌ها به طول می‌انجامد، اما در حال حاضر با

پایداری و بهره‌وری محیط زیست پیشنهاد می‌کنیم:

۱- به شهادت تاریخ گذشته و معاصر، شگفت‌انگیزترین رفتارهای اجتماعی (چه در جهت رشد و چه در جهت ارتجاع) بستری اعتقادی داشته‌اند. بنابراین شایسته است تا جوامعی که عزم خود را به اعتلا و رشد و پایداری زیست محیطی خویش عزم کرده‌اند از این ویژگی به نحو شایسته استفاده کنند.

۲- باید بر آگاه‌سازی افراد تأکید شود که برای تحقق پایداری تلاش می‌نمایند.

۳- در سیاست‌گذاری‌ها و تعیین برنامه‌های توسعه پایدار، تعادل مدنظر قرار گیرد که مهم‌ترین آن بها دادن به انسان‌هاست.

۴- هرچند قوانین مفیدی در خصوص حفاظت از محیط زیست در کشور وجود دارد، ولی هیچ قانون و نگرهانی نمی‌تواند افراد را به احترام گذاردن به محیط زیست مجبور نماید. احترام به محیط زیست، نتیجه آموزش تعالیم دینی در این باره است؛ از این رو، از این نوع آموزش‌ها، باید بیشتر بهره گرفت.

۵- باید مروج کشاورزی با ملاحظات الهی-انسانی آن بود و نباید این مسئله را فراموش کرد که تا ایجاد یک نظام کشاورزی پایدار، راهی بس طولانی در پیش است.

۶- برخی از مسئولان در عمل، این اهرم قدرتمند (آموزه‌ها و تلاش‌های دینی) در قلمرو حفاظت محیط زیست را مورد بی‌مهری قرار داده و بدان توجهی نکرده‌اند و تنها جسته و گریخته اقداماتی صورت داده‌اند که چندان مؤثر نیست؛ توصیه می‌شود که مسئولان از این اهرم قدرتمند کمال بهره را برده و راهکارهای محافظتی به کمک اعتقادات اسلامی را از طریق تحقیق، تعیین نمایند.

۷- اجرای سیاست توسعه پایدار و بی‌زیان‌نیازمند اعمال تغییرات اساسی در معیارها و ارزش‌هاست. امروزه، دلیل اصلی تخریب محیط زیست، بی‌مسئولیتی و عدم توجه به ارزش‌های والای انسانی است؛ به همین دلیل باید در ارزش‌ها تحولی اساسی صورت گیرد.

۸- درک مسائل محیط زیست برای اذهانی که امور را

اصول مقرر قرآنی چون اصل لاضرر، اصل عدالت و ... به گونه‌ای مراقبت و محافظت کنند که این منابع از بین نرود و روز به روز بر احیای منابع مزبور افزوده شود. البته موازین دینی در رابطه با حفظ محیط زیست و منابع طبیعی تجدیدپذیر رعایت نمی‌شود، چرا که دنیای ماشینی امروز به واسطه افزایش کارخانه‌ها بر آلودگی روزافزون کره زمین افزوده است و این امر مخاطرات زیست محیطی و نابودی منابع طبیعی تجدیدپذیر را تشدید نموده است.

برخی از مهم‌ترین سیاست‌های اجرایی که برای توسعه بخشی منابع طبیعی تجدیدپذیر در اولویت قرار دارند، به ترتیب ذیل عبارتند از:

۱- جلوگیری از تبدیل اراضی به سایر کاربری‌هایی که در نهایت موجب تخریب طبیعت می‌شود و در راستای توسعه پایدار نیست.

۲- اعمال و تسهیل مالی و بانکی برای بهره‌برداران عرصه‌های مرتعی و جنگلی.

۳- تقویت و اهمیت بیشتر به بیمه محصولات جنگلی و مرتعی.

۴- ارتقای میزان آگاهی مرتع‌داران و جنگل‌نشینان با ارائه آموزش‌های علمی و عملی.

۵- ساماندهی دامداران ساکن در عرصه‌های جنگلی و مرتعی در جهت کاهش آتکای دام به مرتع و جنگل.

۶- شناسایی پتانسیل جنگل‌نشینان و مدون ساختن دانش بومی آنان، به منظور مشارکت بیشتر اهالی در راستای رسیدن به اهداف مورد نظر.

۷- جایگزینی سوخت فسیلی به جای چوب، به عنوان تأمین‌کننده سوخت روستاییان به ویژه در مناطق جنگلی.

۸- کاهش کشت دیم در جنگل‌ها و مراتع و توسعه جنگل‌کاری مصنوعی و احیا و غنی‌سازی جنگل‌های طبیعی.

با توجه به بررسی‌های انجام شده در این تحقیق و بحث و نتیجه‌گیری که به عمل آمد، موارد زیر را به منظور

اصول و معیارهای ذکر شده در این تحقیق عمل کنند؛ باید اندیشه افزون‌طلبی و سودجویی افراطی را که موجب نادیده انگاشتن تعادل محیط زیست است، کنار بگذارند. ۱۰- آلودگی و نابودی محیط زیست مثل آتش است که هیزم تر و خشک را می‌سوزاند و ضروری است که تمامی ساکنان کره زمین برای پایداری محیط زیست مشارکت کنند.

از درجه تنگ منافع خصوصی یا سوداگری صرف می‌نگرند، آسان نیست. به همین دلیل آموزش عمومی مردم در زمینه محیط زیست، باید در دستور کار رسانه‌های گروهی و مراکز تبلیغی قرار گیرد تا از این طریق، نگرش آنها را نسبت به طبیعت اصلاح کرد و رفتار آنان را با طبیعت متعادل ساخت. ۹- کشورهای که خود را اسلامی می‌دانند باید طبق

References

- [1] Adltalab, M. (2001). Forests and Rangelands. Special educational journal of the youth mobilization project in construction, Tehran: Deputy for Promotion and Public Participation of the Office of Participation and Basij.
- [2] Askari, F. (1999). Natural resources from the perspective of the Holy Quran and hadiths. Proceedings of the Conference on Islam and the Environment, Department of Environment, Tehran, Iran.
- [3] Behbahani, M. and Ghasemi, B. (2013). Seek sustainable development of rangelands. Jihad Monthly Publication, 16 (182,183).
- [4] Comprehensive software of Tebyan Hadiths, Computer Research Center of Islamic Sciences, Qom, Iran.
- [5] Comprehensive software of Noor interpretations, Computer Research Center of Islamic Sciences, Qom, Iran.
- [6] Ebne Abi Jomhoo, M. (1984). Awali Alali, Seydoshohada Publications, Qom.
- [7] Haddad Iraqi, K. (2010). Forest protection. Geography Education Development Quarterly, Volume 25, Number 1.
- [8] Hor Amoli, M. (1993). Wasa'il al-Shia. Alolbeyt Publications, Qom.
- [9] Jabarloo Shabestari, B. (2006). An analysis of the effects of biological factors (livestock and humans) on the country's rangelands. Jihad Monthly Publication, Thirteenth Year, No. 161.
- [10] Javadi Amuli, A. (2008). Islam and the Environment, Asra Publications, Qom, 360 p.
- [11] Karbasi, H. (1999). A view of the environment from the perspective of Islam. Proceedings of the Conference on Islam and the Environment, Department of Environment, Tehran, Iran.
- [12] Khoshakhlagh, R. (2001). Natural resources economy. Tehran: Academic Center for Education, Culture and Research, Isfahan Branch.
- [13] Mesdaghi, M. (1998). Rangeland management in Iran, Imam Reza International University, Mashhad.
- [14] Mohaghegh Damad, M. (2014). Environmental theology. Iranian Institute of Philosophy, Tehran.
- [15] Mohammadi, A. (2006). The effect of a healthy environment on human beings in Islamic teachings. Journal of the Islamic Revolutionary Guard Corps, No. 300.
- [16] Mohammadi, Z. And Hosseini, M. (1999). Water from the perspective of Islam. Proceedings of the Conference on Islam and the Environment, Department of Environment, Tehran, Iran.
- [17] Quran, International Center for the Publication of the Holy Quran, Astan Quds Razavi, Mashhad, Iran.
- [18] Sheykh Sadoogh, A. (1980). Man, La Yahduru al-Faqih. Translated by Seyed Sadr al-Din Bolaghi, Dar al-Kitab al-Islamiya Publications, Tehran.
- [19] Tabatabaei, M.H. (2003). Tafsir al-Mizan. Translated by Seyed Mohammad Baqer Mousavi Hamedani, Islamic Publications Office, Qom.
- [20] Toosi, M. (2008). Almbsoot fi Alfeghh Emamie. Almortazavieh Publications, Beirut.

